

Учугу жок ушул ойлор улам каптап келе берди. Каптаган сайын местейип, үч уктаса түшкө кирбечүдөй сезилген окуянын жандырмагын таба албастан далбастайт.

Алмадай болгон ар башта бир өлүм бар эмеспи акыры. Ал эми жоо бетинде кашык канын көөкөрдөп, эл-журттун намысына башын сайып койгон эр кишинин эртеби-кечпи бир бет келчү ошол жазмыш буйругу менен кудайдын куттуу күнү арбашып жүрөрү андан анык. Эчендин өлүмүн таап, эчен эрди чым жазданткуда далай ирет мант берип, өлүмдөн буйтады эле, ажалды кашынан алдады эле. Дале буйтап-жазгырып кетчүдөн бетер өлөөр учуру менен арбашып калганын туйбастан, тирүү жан болуп жаралгандан тарта бешенесине жазылган жазмышы ушул азыр карыш сагалап, эргилчектен шыкаалап калганын туйбастан, бу саам адам баласынын төбө чачын тик тургузган өлүм жазасы уулун экөөн кабат тооруп калганын таңазар албастан, эргилчекти мелтирей тиктеп, үч уктаса түшкө кирбечүдөй туюлган окуянын жандырмагын тапмакка алпурушат: толгой тартылган аргамжыга чырмала байланып, үңкүйүп отурганы эмнеси? Кере тартылган кыл арканга ороло байланып, жаман Сарткулунун туткунунда тушоодо жатчу киши эмес элең!?

Ушинтип отура берди. Жака-белдеги дөңсөөлөрдү аралай чабыттап, токмок жалдуу аттарын ойдолоктоото кан чатырдын маңдайындагы мамыларга тыгылган чабармандар жылан баскандай секирген бий-баатырлардын “түбүбүзгө жетип жүрбөсүн! Өлтүрө көр эле өлтүрө көр!” деп какшана суранган аманат сөзүн кезметтешип Абылайга жеткиргени менен иши жок, какшанган сайын какаардуу жазмышындагы казасынын чеңгээли катуулаганы менен иши жок, эрдин кесе тиштенип отура берди. Эртеси-кечи, түшү-бешими туюлбай, убакты-саатты унутту. Ушул сапар өлүмдү жазгыра алаар бекен? Ушул саам ажалды алдай алаар бекен? Ошентүүгө кудурети жетээр бекен? Баса, уулучу!?

Уясына төнөөр маалында чоктой алоолонуп албырган, чаап барып кол сунсаң жетчүдөй болгон, жетсең кулачыңа толчудай болгон, табактай уюган кызыл күн кыйыры көзгө илинип-илинбей мелжиген чексиз талаанын - Чолок-Коргон, Сузактын тушу болуп калат даркан талаанын ошол учу – бүткөн жерине, талаанын кызыл чөл болуп уюган кырым жерине батып баратты. Талаа-түздү, ошол талаа-түздүн үстүндө буурулданган асман-абаны кызыл күүгүмдөнтүп, ээн калтырып баратты. Ал эми ээнденген айлананы иңир басып баратты. Эртеден берки кымгуут сээлдеп, катарлаша бастыра журт кайтарган кайгуулчу төлөнгүттөрдүн андан-мындан үн салышканы, дөңсөөлөрдү ашыра үйүр-үйүр жылкы айдаган

жылкычылардын кыйгуулап кыйкырганы көбүрөөк жаңырып, жамы журт текши отурууга кам урду.

Улам эшик түрүп энтиге кирген чабармандын тилин угуп коюп, керээли кечке эки анжы ойдун камоосуна таланган Абылай кабагынан кар жаадырган калыбынан жазбай, эки тизесин мыкчыган тейде көз байланган чакты козголбой отуру. Лам үн катпайт. Кебин жөнөтүп болгон чабарман Абылайдын жүзүнө бакпастан, саамга башын саландатып турат дагын, колун көкүрөгүнө алган бойдон арты менен жылып чыгып кетет. Жан-жөкөрлөрү гана кара күчкө баш ийкешип, ымдашып калышат.

Абылай толгонот. Ары толгонуп ойлонот, бери толгонуп ойлонот. Ары толгонуп ойлонсо, мынабу Садырдын көзүн тазалаганы оң, бери толгонуп ойлонсо аттап-тондоп атказып ийгени оң. Не кылуу оң?

Бир туруп өлүмгө ыраа көрбөйт: “Аттап-тондоп узатсам, Садыр ийге келээр беле? Ошондо жакшылыгымды баалап, Түлкү-Баш, Күйүктүн кайкысын казактан талашканын коер беле? Оолукканын коюп, оюк-тилик баласын кыйыктаганы тыйылаар беле? Журту каралдаш коноор беле?”.

Кайрадан ойго чөмүлүп, көңүлү бузулат: “Же Олуя-Атанын кайкысына көмсөмбү сени? Таластын сайына көмсөмбү сени? Же көмүүсүз таштап, сөөгүндү ит-кушка жем таштасамбы?..”.

Абылай ойго чөмүлгөн сайын, жанында уй мүйүз тарта кыркалекей отурган нөөкөрлөрдүн санаасы санга бөлүнөт. “Атаа! Айнып кетпегей эле! Арабыздан ушу Каманбай баатыр ылым санаган өндөндү эле, соогалап арачы түшпөгөй эле!” деп бөлүнөт. Хандын кабагын тиктеп, оюндагысын окугандан бетер: “Өлтүрткөнүң эле оң!” деп чебелектейт. Колдорунан гана келбейт, непадам келчү болсо, жабыла арбап, “Өлтүртөйүн!” деген ойго чөмүлтүп салгылары келет.

Чыйпыйы чыккан нөөкөрлөрдүн бири – аты Жоогач эле - айласын тапты. “Айнып кете элегинде калган кепти аш ичкен маалда безелентип жырауга айттырайык” деди. Деди да дасторкон жайылып, булоолонто эт тартылаар маалды күттү кымыйып.

Чабармандардын аягы тыйылып, табак-табак эт тартылган маал да келди акыры. Кызыр эмди тайдын эти устукандалып болуп, отургандар таман чыккан казыдан, тыштуу кабырганын майлуу этинен тамшана сугунуп, жаактарын бүлкүлдөтө жарыша чайнап калган кезде алиги Жоогач ысымдуу баатыры эңкейип:

- Энди жырауну бир тыңдасак кантеди, алдаяр ханым! – деди.
- Тыңдайык! – деп ишаара этти хан.
- Тыңдайык! – дешти жабыла.

Демейде кол ойнотуп чалаарда домбрасынын кулагын сол кулагына бир такап, башын чулгуй оң кулагына бир такап, жайбаракат күүлөп кербезденген, демейде тээ кадим замандагы – Жаныбек, Бердибек дегендердин заманындагы күү аталарынан калган үлкөн күүлөрдөн ойногон, төрт аягы тыбыраган жорго сымал кызыган чагында карга бойлуу Казтуганды кайрып, Казтуган болуп элөөрүп, жаагын жана: “Бу жалгандан өткөнчө, Кайрылып сени көрөмбү, Кайран да мениң Эдилим!”⁸¹ Кайран да мениң Эдилим, ау!” деп какшанган, какшаган чагында өзү гана ыйлап тим калбай, уккан адамды кошо жашыткан жырау бул сапар ашыккансып кыска күүлөп, тамагын кырына дабышын башкача созду. Ириде бүгүнкү чабышты ырга келтирди.

Аахее-ей!
Арбагы сүрөп Алаштын,
Арасын чаптың Таластын,
Арбагы колдоп Алаштын,
Акелеттиң элин Таластын.

Майлуу колдору менен сандарын чапкылаган нөөкөрлөр “Ай, балилеп!” калышты. Жырау ансайын “аахейлеп” абан созуп, тилин безеди.

Аахее-ей!
Сары - Аркадан аттана,
Сар жайлоодон баштана,
Сан колун баштап казактын,
Санаага салдың кыргызды.
Садырын алып ичинен,
Сай-сайлаттың кыргызды.

Эми, кайсы-бирин кеп кыласың карагым, сүрөөгө делөөрүп, өпкөсү сабаадай көпкөн жыраунун айтуунда казак баласы казак болуп жаралып, Сары-Аркага жык толгону Садырдай жоону жоолап көрө элек экен, үч жүздүү казак аталып, “Алаштап!” айгайлаганы мындай жоого тийе элек экен оболу, ошондой кара жоонун тилеги мына бүгүн таш каап, Таластын оозунан озбой таш-талканы чыккан тура.

Домбранын коштоосунда жырау мына ушинтип кызыл тилин безеди. Демейден бөлөк туйлады, оозунан ак көбүк атып, кара жини кармаган бакшыдай ойноду. Кең талаа - кызыл чөлдүн учу-кыйрына дейре угузчудай созуп, “Аахе-ейлеп!” алат дагын, тилин безейт,

⁸¹ Волга дарыясы.

“Аахе-ейлеп!” алат дагын, тилин безейт. Көптү айтты соңунда, Көкжал Барактын сууй элек кегин айтты, Абак-Тарак, Жайсандын төлөнбөгөн кунун айтты. “Садырыңдын өткөзбөгөн жабыры жок эле, берендердин кегин кууп, мөөрөй алдың Абылайым!” деп айтты.

Көнүлдөгүнү таап айтканына маашырланган бийлер үй көтөрө ызырына кыйкырып, баштарын чайкай отурушту.

Кыбасы канган Абылайдын көздөрү жылтылдап, мыйыгынан жылмайды. Калмак менен сайышчуда да мындай мактоого тунган эмес. Мактоо кимди гана мас кылбайт, мактоого көшүлдү. Түйүлүү кабагы жазылып, көзү сүзүлө көшүлдү.

Оозунан ак көбүк атып, талмасы кармагандай термелгени менен, эки ийни өөдө көтөрүлө элөөрүгөнү менен жез тандай жыраунун көз кыры бирде Абылайда, бирде санын аткыган береги жапкак көздүү Жоогачта. Очоктогу оттун жалт-жулт эткен жарыгында утур бирин кылтыя тиктеп, айтчу кебинин кыябын издейт. Качан гана Абылайдын мыйыгынан сырдуу жылмаюу кетпей, мойнун созо кепке муноп калганын туйган жырау эми Садырды боктоонун, көкүрөктөгү кегин эси-көөндөн жангыс кылып каршы кайраштыруунун кыябы келгенин баамдады. Ошондо Жоогачтын алдыртан айтуу менен Садырдын ой-санаасын минтип тилге келтирип, тигинин кимдир-бирөөнү “кул” атаарын жарыя төгүп салды.

Көрчү конбойм ага мен,
Көргөзөм ошол кулга менен,
Айылдаш конбойм ага мен,
Арбашам ошол кул менен.
Жакалаш конбойм ага мен,
Жоолашам ошол кул менен...

Ниети бузук Садыр ушинтет имиш. Төрө Абылайга өчтүүлүгү ушунчалык күчтүү имиш.

Сүрөй-сүрөй отуруп, кайраштырууну куп келтиргенине кубанган бийлер көздөрүн алайта, “ошондой бекен каапыр!” дешкенсип, сөгүнүп коюшту.

Калпка эле чок кармагандай так секиргендей түр жасаган Жоогач:

- Акмактын эсиргенин кара! – деди.

Төкмөнүн ыры төрө Абылайга жүлүнгө сайгандай тийип, эзелки-эзелки, кенедейден көкүрөктү эзген ызаасын козгоду. Эмелеки күлпөң күлкүсү жоголуп, өңү кумсарды. “Кыргыз келекелейт экен да! Кыргыздын эсинен чыкпайт экен да!” деди уйгу-

туйгу ой арасында. Төлө бийдин⁸² ирегесинде жүрүп, төөсүн баккан кезин эстеди, “Тумшуксуз туулган уул элең, Төөсүн баккан кул элең, Таалайсыз туулган уул элең, Тайлагын баккан кул элең” дечү сөзүн эстеди. Арылай кулак салды жырауга. Арылай тыңшаган сайын сөөк өчтү касынын жыландын уусундай арман-тилеги угула берди, уккан сайын көңүлү оорлоп, ичи бүлүнө берди, ичи бүлүнгөн сайын каары какаардай кайнай берди...

Туусун жыгып келермин,
Туулгасын тартып киермин.
Көк зоотун чечип келермин,
Көөдөнүнө сиермин.
Ушул сөзүм этпесем,
Муратыма жетпесем,
Мен – Садыр болбой калайын!

Муну укканда кабагын түйгөн Абылайдын ачуусунан жаактары бүлкүлдөп, чыккый тамырлары көгөрө көөп чыкты.

- Аныкпы?! – деп кага сүйлөдү.

Домбрасын чорт тыйган жырау башын ийкектете:

- Анык эмей! – деди.

Эртеги менен эртеңкини бирдей тилге келтирип, эпсиз мыкты келтирип, эсти оодарган жыраунун көзүнө тигилген Абылай:

- Кансынган неменин ой-санаасын калайча билип жүрүң? – деди.

- Дегениме ишенбесеңиз, эт тартып сынаңыз. Чып-чыргасын коротпостон бир койдун этин алдына бүкүл тартыңыз, бүдөмүк калганын ошондо айтайын...

- Жыраунун айтуундай эт аскыла! – деп буюрду да Абылай түктөйө отуруп калды.

...Жарма бышым убакыт өтүп-өтпөй сайма алачыкта кезерип отургандарга эт тартылмай болду. Адегенде чырак жагылып, ата-баланын кыл аркандап таңылган колу-буттары бошотулду. Бир короо койдун ичинен ириктин аксагын тандап жара тартып, алеки заматта жиликтеп казанга аскан, жеңди жоон билектен өйдө түрүнө, тындырбай от калап, кемегени айланчыктаган казак бир оокумда “Калак! Калак!” деп кыйкырып, эт дододой үйүлгөн килейген мис табакты кучактай келе Садырдын алдына коё салды. Кытмыр каранып, кестик таштады:

- Этке караңыз!

⁸² Казактын чоң бийлеринин бири. Абылайды асырап чоңойткон.

Таштады да так маңдайга чөк түшө отурду. Мылжындаган казакты каакымчалык элес албаган Кан Садыр адегенде тизесинин алдындагы кестикке баам салды. Мизи мырык, мүйүз сабы кетилген кестик жатканын билди. Кимдин колунан келсе да көөнү кастын кылганы! Жүрөгү жамандыкты түпөйлү туйган Кан Садыр көзүнүн асты менен бууланган табакты тиктеди, жука билиги өчөр-өчпөс жылтыраган кара чырактын үрүл-бүрүл жарыгында ирмемге үнүлө карап, эттин чала бышканын баамдады. “Ээ! Билдим сени. Асили кулдун туюк сынга түшүргөндөгү кербези!” деди ичинде. Башын көтөрүп маңдайындагы мылжындаган казактын жүзүнө тигилди. Кылгыйма тиктешинен кытмырлуу нурду көрдү. Жаалы кайнады.

Бирде эти булоолонгон мис табакты, бирде кара көк тарткан Садырды аңдынып жатып, мылжындаган казак капталын сала отурган өспүрүмдүн кабагын байкаган жок. Ошентип жатып чуңкур кабактуу бала баатыр Доскулунун чаары чачыраган көздөрүн байкабай калганы!

Бир мүчөлдөн жашы жаңы оогон Доскулунуң бала болуп башына жүн чыкканы он эки мүчөнүн минтип тартылышын эгерим көргөн эмес, эгерим уккан эмес. Көзүң жамандыкты көрбөсүн, ойротто жок мынабу жосуну эмнеси? Заадиси кул какбаштын бул эмине кордугу!? Эмне кыяматы!?

Жаагынан ажыратылбастан бүкүлү кайнатылып, тили салаңдаган, мүйүзү чала чабылып, чала куйкаланган ириктин башы, көк жашык эти ойду-келди ажыратылып, күң жилиги, кар жилиги, жото жилиги, кашка жилиги аралаш устукандалган жиликтер, пашкалактаган кайсы-бир томояктын шалаакы колу осол омкоргондон учтары быркыраган омурткалар, мизи мырык эски кестик, куучундаган казактын жылтыр тиктеши – ушунун баарын көргөндө байкоостон таңууга түшкөнүнө ансыз да желкеси тырышып, көңүлү зилдеп турган неменин каны төбөсүнө тээп, ичи муздады. Керилип туруп мис табакты босогодон ары көмкөрө тээп ийгиси келди, ириктин башын мыкчый кармап, мылжындаган казакты төбө талаштыра ургусу келди, желкелей баса калып, алешем этти ой-боюна койбой оозуна тыгып, сугунта жедиргиси келди...

Аңгыча атасынын үнсүз-сөзсүз акырын обдулуп, мырык кестикти оң колго алганын байкады. Ачуусу тыйыла нестейди. Неге антти? Не кылгысы бар? Жарыктык кишинин не билгени бар?

“А” деп үн катпастан Кан Садыр мис табакты кырынан кыпчый илип жакын тартты да сол колдоп башты алды. Жакын кармап ирмемге тиктеди. Чала куйкаланып, чала бышырылган, мүйүзү чала чабылган, тили ууртунан салаңдай, жаагы ажыратылбастан тартылган ириктин бүкүлү башын арбашкандай тиктеп, алаканына сала салмактап турду.

Доскулу ансайын жалдырай карайт. Бул эмине болучу? Жарыктык кишинин бул эмине ишаарасы? Не кылгысы бар дагы не дегиси бар?

Кан атасы шакшактуу колдору менен быркыратып ийчүдөй мыкчый кармаган баштын оң жаагына мырык кестикти такай берип, куйкум этинен чындап ооз тийип алчудай үч эличелик кыя тилди. Жипкирбестен оозуна салды. Үч бөлө жара чайнап, бүркүп ийеби десе анткен жок, күрмөбөстөн жутту. Жутту да мис табакты уулунун алдына түртүп койду. Мырык кестикти тим койду.

Ошондо оюлгур бала Доскулу кан атасынын жүзүнө бакпастан туруп, мылжындаган казактын уурдана тиктегенин таңазар албастан туруп, эки жеңин билектен өөдө ашыкпастан түрүндү дагын, мырык кестикти колго ала мис табактагы этке карады.

Ириде башты алып, сол жаагынан кыя тилип ооз тийди. Жаагын ажыратмакка адегенде кестикти туурасынан сойлотуп, этин тилди, кош колдоп күчкө салып, астыңкы жаагын үстүңкү жаагынан бөлөк-бөлөк кайрып айрыды. Эки кулагын кесип, маңдайын жара тилип, тумшугун туурасынан тилди. Эки көзүн чанагынан чыгарып, карегин тазалады да эзели көздү жалгыз жебеген жаны жалгыз сугунуп ийди, адатта кырк бир сөөккө ажыратылчу башты алжабулжа бузуп, мээсин кочуштап сугунду.

Бүркүтөй калдайып, отурушунан жазбаган кан атасы ордуна козголбой, кашындагы чокчойгон казактын оозу ачылды алжайып.

Аны менен токтогону жок Доскулу. Эми жиликтерге карап, четинен алды. Оң келип турган экен, жото жиликтин оңун алып, туура этинен кыя тилип ооз ийди, кестиктин сабы менен эки уруп чагып, кан аралаш кара чучугун сорду. Сол жилиги турган экен, сол колдоп алып, этинен кыя тилип сол ууртуна салды, туурасынан чагып, чучугун сорду.

Ушинтип ар бир жиликтин этинен кыя тиле ооз тийип, чамбыл чучугун шимиди. Кар жиликтин этинен да кыя тилди, кашка жиликтин этинен да кыя тилди, кар жилигин чагып, чучугун кабат шимиди, кашка жилигин чагып, чучугун кабат шимиди. Күң жиликке гана кол тийгизген жок, башка мүчөгө болсо көнүлү чаап караган да жок.

Кабагы бүркөлүү кан атасы ээгин кесе тиштенип, демин ичине катып калды. “Кабыландын сийдиги-и!” деди.

Казактын көзү кадалып, оозу алжаят эле алжаят. Доскулу он эки мүчө эти шакелдей үйүлгөн мис табакты кош колдоп алды да казактын алдына таштады.

- Ме эми казактар, атаңарга аш бергиле! – деди.

Козголбогон кан атасы ошондо барып оң ийнин көтөрүп, онтоп ийди. Көзүн алайткан казак алжайып ачылган оозун араң жыйып,

укум-тукумуна дейре сөөк өчтүүлүгү өчпөйт. Алиги баштын соо жаагын тилип ооз тийгени – айым оңунан тууп, аман чыксам колуңан, сол жаагынды тилем дегени, жаагын кайрып ажыратканы – жаагынды айрыйм дегени, эки көзүн оюп жегени - эки көзүң кашайта ойбосом, ушу сениби, дегени, мээсин кочуштап сугунганы - сениби, акыры башынды жутпасам дегени! Жиликти бирден чакканы жилигинди чакпасам дегени, чучугун кабат шимигени - укум-тукумундун сай-сөөгүн сыздатып, кызыл уук кылбасамбы дегени...

Саймедиреген жырау ушинтип тажрыйба кылып атты. Уккан кишинин тула боюн дүр эттирип, үрөйүн учуруп айтты.

- Он төртүндөгү айтканы! – деген күбүр-шыбыр угулду.

“Укум-тукумунду кыратты!” эшиткенде отуз уулдуу Абылай калчылдап, каны суюлду: ”Өлчөөсү өз башы менен кетки-ир! Валимдин балээсин алабы, Эшимим менен Адилимден айланабы, Оспаным менен Шыгайымдын мээнетин же, Касым менен Сыздыктын...”⁸³.

- Баарыдан да уулунун жүрөгүндө кара жери жок кабыландыгы бар, бирок да атасынан ашкан кастыгы күч, укум-тукумуна дейре өч чыгат!

Жырау баятадагы сөзүн бир кайрып тамамдады.

- Атасы менен уулунун топурагы бир жерден! – деп бакылдап коё берди жапкак көздүү Жоогач ага удаа.

Ал антип, айтып оозун жыйгыча, Абылай ай-буйга келбестен::

- Укум-тукумуна убалы тийбесин арамдын! Өлтүргүлө! – деп буюрду. – Муздап болгондо экөөбүңүн тең көөдөнүн как жарып, жүрөгүн сууруп апкелиндер!

Баатырлардын бири баланын тамчы канына арачы түшкөн болду:

- Ханым! Ал да биздей неме экен, он төртүндө ойронун, оргуп турган бала экен, өлтүрбөчү...

Абылай кулак салбады. Баягы эле кара башың жуткур Жоогач:

- Өлүмүн өзү тиленип атпайбы! – деп жиреп, арачы түшкөн кишини кыйгачынан карап койду.

Канга суусаган каардуу кандын өкүмү эки болчубу, килеңдеген төлөнгүттөр алеки заматта сайма алачыкты орду-түбү менен камгактай оңторуп жиберип, Кан Садырды уулу менен чогуу колдорун толгоп, дегдендете жылаңбаш сүйрөп жөнөштү. Бир маал таканчыктай “Шешенди!” деп албууттана ашатып калды Кан Садыр.

Түн нылдай караңгы. Чыйрыктырган жел согуп туру.

⁸³ Абылайдын балдары.

